

Ο άνθρωπος είναι μια περιπέτεια. Για μια σύγχρονη ανθρωπο-παιδαγωγική¹

Bernard Charlot

Ομόσπονδο Πανεπιστήμιο του Sergipe

Περίληψη

Πώς μπορούμε να σκεφτούμε μια σύγχρονη παιδαγωγική, πέρα από τη συζήτηση μεταξύ «παραδοσιακής» και «νέας» παιδαγωγικής; Μια παιδαγωγική που θα μας επιτρέψει να αντιμετωπίσουμε τις προκλήσεις του 21ου αιώνα - οικολογικές, τεχνολογικές, δημογραφικές, καθώς και την πρόκληση της σημερινής επιστροφής παλαιών μορφών βαρβαρότητας και της ανάδυσης της κυβερνο-βαρβαρότητας. Ιστορικά, το άτομο δεν ήταν ποτέ τόσο ελεύθερο και το υποκείμενο δεν ήταν ποτέ τόσο εγκαταλελειμμένο. Σε μια σύγχρονη κοινωνία που έχει νομιμοποιήσει την επιθυμία/πόθο (désir) και έχει πολλαπλασιάσει τα δίκτυα επικοινωνίας, πώς μπορούμε να επανεξετάσουμε αυτή τη διαλεκτική σχέση μεταξύ Επιθυμίας/Πόθου και Πρότυπου/Κανόνα (Norme) που βρίσκεται στο επίκεντρο όλων των εκπαιδευτικών Λόγων που κληρονομήσαμε, είτε κλασικών είτε νέων; Σήμερα χρειαζόμαστε μια νέα ανθρωπολογική ουτοπία για να ξεφύγουμε από τη λογική του γενικευμένου ανταγωνισμού που καταβροχθίζει τις κοινωνίες μας, συμπεριλαμβανομένου του σχολείου, και να επαναφέρουμε τον άνθρωπο στο επίκεντρο του παιδαγωγικού προβληματισμού και της παιδαγωγικής πρακτικής. Όχι τον άνθρωπο ως «ανθρώπινη φύση», αλλά τον άνθρωπο ως περιπέτεια.

Λέξεις-κλειδιά

Ανθρωπο-παιδαγωγική, Νέα εκπαίδευση, Άνθρωπος.

Η ερώτηση μου τέθηκε πριν από σαράντα χρόνια και δεν την έχω ξεχάσει ποτέ: «Τι έχετε να πείτε στους νέους;». Εμείς, εκατό χρόνια μετά τη δημιουργία του Διεθνούς

¹ Κείμενο-οδηγός για την εναρκτήρια διάλεξη του Bernard Charlot, Διεθνής Μπιενάλε Νέας Εκπαίδευσης (Βρυξέλλες, 29 Οκτωβρίου 2022). Το πρωτότυπο κείμενο γράφτηκε στα γαλλικά και μεταφράστηκε από τον συγγραφέα στα αγγλικά, πορτογαλικά και ισπανικά. Η μετάφραση στα ελληνικά έγινε από τον Γιώργο Σταμέλο.

Ο συγγραφέας παραχωρεί στην *Revista Internacional Educon* (ISSN 2675-672) τα δικαιώματα πρώτης δημοσίευσης αυτού του άρθρου. Ισχύουν οι όροι της άδειας χρήσης *Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)*, η οποία επιτρέπει την απεριόριστη χρήση, διανομή και αναπαραγωγή σε οποιοδήποτε μέσο, εφόσον γίνεται σωστή αναφορά στην αρχική δημοσίευση.

Η αναδημοσίευση στο *Academia* γίνεται μετά από έγκριση του συγγραφέα και συναίνεση του περιοδικού *Revista Internacional Educon*.

Συνδέσμου Νέας Εκπαίδευσης (La Ligue Internationale de l'Éducation Nouvelle), τι έχουμε να πούμε στους νέους; Και θα μπορούσε κανείς να προσθέσει: τι έχουμε να πούμε στους νέους σήμερα, στο σχολείο; Τι έκανε η Greta Thunberg όταν ήθελε να προειδοποιήσει τους νέους για το μέλλον του πλανήτη και της ανθρωπότητα; Μια σχολική απεργία! Λες και, για να μιλήσουμε για το μέλλον, έπρεπε να ξεκινήσουμε εγκαταλείποντας το σχολείο.

Αυτή τη στιγμή της ανθρώπινης ιστορίας, το να μιλάμε για το μέλλον δεν είναι απλώς μια απαίτηση. Υπάρχουν πολλές νέες προκλήσεις που ήδη αναδύονται και τις οποίες οι νέοι θα πρέπει να αντιμετωπίσουν: η οικολογική πρόκληση, η οποία δεν είναι μόνο κλιματική αλλά και υγειονομική, διατροφική και γεωπολιτική- η πολιτιστική και κοινωνική πρόκληση που εγείρουν οι ψηφιακές τεχνολογίες πληροφορικής και επικοινωνιών- η δημογραφική πρόκληση ενός κόσμου όπου ο αριθμός των νέων θα μειώνεται ενώ ο αριθμός των ηλικιωμένων θα αυξάνεται. Για να μην αναφέρουμε το γεγονός ότι οι μελλοντικές γενιές θα πρέπει να αντιμετωπίσουν τα προβλήματα που κληρονομήσαμε και τα οποία τους αφήνουμε ως κληρονομιά: κοινωνική ανισότητα, ρατσισμός και διακρίσεις διαφόρων ειδών.

Σε αυτή την εποχή των προκλήσεων και της αβεβαιότητας, τι λέμε στους νέους; Ο λόγος της πλειονότητας έχει ως εξής. Γονείς: «σπουδάστε, για να έχετε αργότερα μια καλή δουλειά». Δάσκαλοι: «διάβασε, για να πάρεις τη βάση και να μην επαναλάβεις χρονιά» - και το χειρότερο είναι ότι αυτός είναι ίσως ο κύριος λόγος για τον οποίο οι νέοι ανέχονται τη σχολική καθημερινότητα. Πολιτικοί: «πρέπει να βελτιώσουμε τη θέση της χώρας στην κατάταξη PISA». Το σχολείο και, βαθύτερα, η εκπαίδευση, εγκλωβίζονται έτσι σε μια λογική γενικευμένου ανταγωνισμού, η οποία προκαλεί, ως μέτρο επιβίωσης και «για το καλό» των παιδιών και των μαθητών μας, έναν κυνικό ρεαλισμό.

Άρχισα να σκέφτομαι και να ερευνώ αυτά τα θέματα πριν από έξι χρόνια. Εμβαθύνοντας στην ανάλυση, διατύπωσα δύο διαπιστώσεις, οι οποίες αποτέλεσαν την αφετηρία του βιβλίου μου που εκδόθηκε στη Γαλλία και μεταφράστηκε στη Βραζιλία, το 2020: Εκπαίδευση ή Βαρβαρότητα (Éducation ou Barbarie, εκδόσεις Anthropos, Educação ou Barbàrie, εκδόσεις Cortez).

Πρώτη παρατήρηση: δεν υπάρχει σύγχρονη παιδαγωγική. Φυσικά, υπάρχουν πρακτικές εκπαίδευσης και διδασκαλίας, σήμερα, επειδή υπάρχουν παιδιά που γεννιούνται και μεγαλώνουν - και οι διαφορετικές πρακτικές δεν έχουν την ίδια αξία. Αλλά δεν υπάρχει κάτι αντίστοιχο της παιδαγωγικής των Ιησουιτών, της κοσμικής και

δημοκρατικής παιδαγωγικής του 19ου αιώνα ή του μεγάλου κινήματος για μια νέα εκπαίδευση στο τέλος του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20^{ου} ή της μεγάλης συζητήσης για την εκπαίδευση της δεκαετίας του 1970. Παρεμπιπτόντως, στα βιβλιοπωλεία δεν υπάρχει πλέον ένα τμήμα Παιδείας- αν ψάχνετε για βιβλίο σχετικά με την εκπαίδευση, πρέπει να πάτε στο τμήμα Ψυχολογίας και, συχνά, σε ένα υποτμήμα όπως το «πώς να βοηθήσετε το παιδί σας».

Δεν υπάρχει σύγχρονη παιδαγωγική, αλλά μάλλον μια «κάντο μόνος σου» προσέγγιση επιβίωσης. Οι γονείς προσπαθούν να ανταπεξέλθουν στις καθημερινές αντιφάσεις όσο καλύτερα μπορούν, σε μια λογική επιβίωσης εφαρμόζοντας υβριδικές πρακτικές, και συχνά παιδαγωγικά αντιφατικές. Η πλειονότητα των εκπαιδευτικών αναπτύσσει επίσης πρακτικές επιβίωσης και υβριδικές πρακτικές. Η πλειονότητα των εκπαιδευτικών αναπτύσσει επίσης μια «κάντο μόνος σου» προσέγγιση με στόχο την επιβίωση. Διδάσκουν τις τάξεις τους ακολουθώντας το «πρόγραμμα» (και τρέχοντας...), αλλά προσπαθούν να εισάγουν λίγη ομαδική εργασία, λίγη συζήτηση, λίγη έρευνα, λίγο Διαδίκτυο.

Τα σημερινά παιδαγωγικά κινήματα είναι τα ίδια χώροι αντίστασης, στον πληθυντικό, και όχι ένα «κατακτητικό» κίνημα νέας εκπαίδευσης, όπως πίστευε η Ligue όταν ιδρύθηκε το 1921. Το ερώτημα που θα εξεταστεί κατά τη διάρκεια του συνεδρίου είναι: τα σημερινά εκπαιδευτικά κινήματα προτείνουν μια σύγχρονη παιδαγωγική ή αποτελούν την οπισθοφυλακή του μεγάλου κινήματος των αρχών του 20ου αιώνα;

Η δεύτερη διαπίστωση που αποτέλεσε το σημείο εκκίνησης της σκέψης μου τα τελευταία χρόνια είναι το γεγονός ότι γινόμαστε σήμερα μάρτυρες μιας έκρηξης της βαρβαρότητας. Η βαρβαρότητα δεν εξαφανίστηκε ποτέ, όπως δείχνουν οι δύο παγκόσμιοι πόλεμοι του 20ου αιώνα και τα ναζιστικά στρατόπεδα, αλλά θεωρήθηκε ότι η ιστορία ήταν μια κίνηση προς έναν καλύτερο πολιτισμό. Τώρα βλέπουμε μια επιστροφή του επιθετικού εθνικισμού, ενός πολέμου στην Ευρώπη, ενός θρησκευτικού φανατισμού, ενός ρατσισμού, διαφόρων ειδών μισαλλοδοξίας - για να μην ξεχάσουμε τους πολιτικούς που εξελέγησαν όχι μόνο παρά την αλαζονική και αντιδραστική βλακεία τους, αλλά εξαιτίας αυτής. Σε αυτή την επιστροφή των παλαιών μορφών βαρβαρότητας προστίθενται σύγχρονες μορφές, αυτό που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε κυβερνο-βαρβαρότητα: παρενοχλήσεις στα κοινωνικά δίκτυα, απειλές θανάτου και βιασμού, fakenews, συνωμοσίες.

Η βαρβαρότητα είναι το αντίθετο της παιδείας, επειδή είναι η άρνηση της πλήρους ανθρωπιάς του άλλου, ενώ η εκπαίδευση [θα έπρεπε να] είναι, κατά βάση, εξανθρωπισμός. Σήμερα, αντιμέτωποι με το μέλλον και τις βάρβαρες υπερβολές, πρέπει να επιλέξουμε: εκπαίδευση ή βαρβαρότητα; Είμαστε σε θέση να σκεφτούμε μια σύγχρονη παιδαγωγική που να μας προστατεύει από τη βαρβαρότητα και να την κάνει να υποχωρήσει; Να τη σκεφτούμε όχι μόνο για τη διαμόρφωση του υποκειμένου αλλά και σε σχέση με την κοινωνία, τις σύγχρονες προκλήσεις, την ανθρώπινη ιστορία. Σήμερα χρειαζόμαστε μια «κατακτητική» σύγχρονη παιδαγωγική, η οποία θα ήταν η παιδαγωγική πλευρά ενός ευρύτερου κοινωνικού και πολιτικού κινήματος για την αντιμετώπιση της βαρβαρότητας.

Για να σκεφτώ σχετικά με αυτή τη σύγχρονη παιδαγωγική, άρχισα να αναρωτιέμαι τι είναι η παιδαγωγική. Έχετε υπόψη σας, αυτό δεν σημαίνει ότι θα πω τι θεωρώ παιδαγωγική στην ουσία της ή τι πρέπει να είναι - δεν υπάρχει έλλειψη Λόγων αυτού του είδους. Το ερώτημά μου ως ερευνητής είναι διαφορετικό: τι ήταν στην πραγματικότητα η παιδαγωγική, ιστορικά, τουλάχιστον στη δυτική ιστορία; Για τι μιλούν οι παιδαγωγικοί λόγοι, ποια ερωτήματα προσπαθούν να επιλύσουν; Στο βιβλίο *Εκπαίδευση ή Βαρβαρότητα*, έχω αναλύσει πολλά κείμενα, και το συμπέρασμα είναι σαφές: ο παιδαγωγικός λόγος, καθ' όλη τη διάρκεια της ιστορίας, ασχολείται, βασικά, με τη ρύθμιση της επιθυμίας/πόθου (*désir*) από τον κανόνα/πρότυπο (*norme*). Προκειμένου να προσδιοριστούν οι επιθυμητές μορφές διαρρύθμισης και οι εκπαιδευτικές πρακτικές που τις νομιμοποιούν, βασίζονται σε μια ορισμένη αναπαράσταση του ανθρώπου. Οι παραδοσιακές παιδαγωγικές, είτε αυτές των Ιησουιτών είτε εκείνες του Καντ, του Ντυρκάιμ και των Ρεπουμπλικάνων, είναι παιδαγωγικές της νόρμας (πρότυπο) ενάντια στην επιθυμία/πόθο - και επομένως και ενάντια στο σώμα. Για αυτούς, η εκπαίδευση είναι πειθαρχία, είναι αντίθετη με τη φύση - η οποία είναι η πηγή της αμαρτίας ή των συναισθημάτων και των παθών που εμποδίζουν την ανάπτυξη της Λογικής- στοχεύει, ανάλογα με την περίπτωση, στη σωτηρία της ψυχής, στο Λόγο, στην Πρόοδο, στη Δημοκρατία. Οι «νέες» παιδαγωγικές, αυτές του Claparède, της Montessori, του Ferrière κ.λπ., είναι παιδαγωγικές της επιθυμίας/πόθου ενάντια στον κανόνα/πρότυπο. Η εκπαίδευση πρέπει να ακολουθεί και να σέβεται τη φύση, ως εκ τούτου τον αυθορμητισμό του παιδιού, και να αμφισβητεί τους κανόνες των μεγάλων (γιατί όπως το λέει η Μοντεσσόρι «σε κάθε ενήλικα ενυπάρχει ένας τύραννος») και βέβαια, ο κοινωνικός κανόνας καταπιέζει τη φύση. Οι δύο Λόγοι υπερασπίζονται αντιθετικές

θέσεις αλλά μιλούν για το ίδιο πράγμα: τη ρύθμιση (ή την απορρύθμιση) της επιθυμίας/πόθου από τον κανόνα/νόρμα.

Η ψυχανάλυση έχει δείξει ότι, στην πραγματικότητα, αυτή η ρύθμιση είναι διαλεκτική, επειδή το υποκείμενο είναι, ταυτόχρονα, επιθυμία/πόθος και νόρμα/κανόνας. Χωρίς επιθυμία, χάνει τη ζωτική του παρόρμηση- χωρίς κανόνα, δεν είναι ελεύθερος, είναι τρελός. Έτσι, η παραδοσιακή, κατά της επιθυμίας παιδαγωγική επαναφέρει στην πραγματικότητα την «επιθυμητότητα»: το παιδί αποδέχεται τις πρακτικές που του επιβάλλονται μόνο αν οδηγείται από την επιθυμία να σώσει τη ψυχή του, να γίνει σπουδαίο, να επωφεληθεί από την πρόοδο κ.λπ. Συμμετρικά, η νέα, «αντικανονική» παιδαγωγική επαναφέρει τον κανόνα μέσω του εξής: καθορίζεται [ο κανόνας] από το μαθητικό συμβούλιο ή επιβάλλεται προκειμένου να συνεχιστεί η σχολική ζωή ή ένα σχέδιο δράσης.

Το να εκπαιδεύεις, αλλά και να διδάσκεις, σημαίνει να βρίσκεσαι συνεχώς αντιμέτωπος με αυτό το ζήτημα της σχέσης μεταξύ επιθυμιών/πόθων και κανόνων/προτύπων. Σε όλη τη διάρκεια της ιστορίας, η παιδαγωγική έχει προτείνει διάφορες απαντήσεις, οι οποίες πάντα βασίζονταν σε μια συγκεκριμένη αναπαράσταση του ανθρώπινου όντος. Σήμερα, πώς λειτουργεί αυτή η ρύθμιση; Δεν μπορεί να μην γίνει: τα παιδιά γεννιούνται, τα μεγαλώνουμε, τα εκπαιδεύουμε και τα διδάσκουμε, και αυτό μπορεί να γίνει μόνο μέσα από μια συνεχή διαπραγμάτευση μεταξύ επιθυμιών και κανόνων. Όμως, εκτός από μερικές παιδαγωγικές νησίδες (εμπνευσμένες από τη νέα εκπαίδευση ή, αντίθετα, αντιδραστικές), αυτή η ρύθμιση δεν λειτουργεί πλέον με τη στήριξη μιας ανθρωπολογικής αναφοράς που της παρέχει θεμέλιο και συνοχή- με αποτέλεσμα να συναρμολογούμε υβριδικές και ασταθείς απαντήσεις. Στο παρελθόν, ο επίσκοπος ήταν αυτός που έθετε το πρότυπο και έτσι ρύθμιζε την επιθυμία. Στη συνέχεια ήταν ο δάσκαλος και ο πολιτικός. Μετά ήρθαν εκείνοι που ισχυρίζονταν ότι απελευθερώνουν την επιθυμία και χτίζουν τον νέο άνθρωπο. Σήμερα, η τηλεόραση, το διαδίκτυο και τα κοινωνικά δίκτυα μιλούν για την επιθυμία και τον κανόνα: να γίνεις πλούσιος, διάσημος, θαυμαστός και επιθυμητός όπως ο Νεϊμάρ ή κάποια άλλη διασημότητα του αθλητισμού ή της ψυχαγωγίας. Και το αποφασιστικό κριτήριο δεν είναι πλέον ηθικό, είναι τεχνικό. Ο κύριος του κανόνα δεν είναι πλέον ο επίσκοπος ή ο δάσκαλος, είναι το αφεντικό του Facebook ή του Twitter, ένας άνθρωπος τόσο ισχυρός που μπορεί να απαγορεύσει ακόμη και στον Πρόεδρο των ΗΠΑ να μιλήσει δημόσια σε μεγάλη κλίμακα. Στην καθημερινή ζωή, η βαρετή πραγματικότητα παραμένει:

«σπουδάστε για να έχετε αργότερα μια καλή δουλειά» - αν και εσείς και εγώ ξέρουμε ότι το διάβασμα στο σχολείο δεν θα σας κάνει Mbarré ή Anitta.

Πώς φτάσαμε εδώ;

Δεν πρόκειται για μια ηθική παρέκκλιση, όπως πιστεύουν τα συντηρητικά κινήματα, αλλά για μια βαθιά κοινωνική αλλαγή: η νομιμοποίηση της επιθυμίας. Από τη δεκαετία του 1960 και μετά, οι περισσότερες κοινωνίες έθεσαν ως στόχο την οικονομική ανάπτυξη. Αυτό συνεπάγεται κατανάλωση, η οποία συνεπάγεται επιθυμία. Έτσι, η επιθυμία παύει να είναι μια σκοτεινή και επικίνδυνη παρόρμηση και γίνεται μια νόμιμη προσδοκία - μια προσδοκία που διεγείρεται από τη διαφήμιση και ικανοποιείται από την πίστωση. Ως αποτέλεσμα, η παραδοσιακή παιδαγωγική χάνει σταδιακά την πολιτισμική της υποστήριξη και, συνεπώς, τη νομιμοποίησή της - και η σχολική μορφή που κατασκευάστηκε για τη ρύθμιση της επιθυμίας, η οποία εξακολουθεί να είναι κυρίαρχη σήμερα, εισέρχεται σε κρίση. Ωστόσο, μια ιεραρχική και βαθιά άνιση κοινωνία δεν μπορεί να υιοθετήσει νέες εκπαιδευτικές αρχές, οι οποίες θεωρούν ύποπτο κάθε κανόνα - παρά μόνο σε θύλακες και μόνο αν δεν απειλούν τις κυρίαρχες κοινωνικές δομές. Μια εύθραυστη παραδοσιακή παιδαγωγική, μια νέα παιδαγωγική που υπάρχει μόνο με τη μορφή «κινήματων»: δεν υπάρχει σύγχρονη παιδαγωγική.

Η ανάλυση αυτή παρέχει καλύτερη κατανόηση της τρέχουσας κατάστασης. Η νομιμοποίηση της επιθυμίας έχει αμφίσημα αποτελέσματα. Ορισμένα είναι θετικά: τα σεξουαλικά και θρησκευτικά ταμπού έχουν αρθεί. Πιθανώς ποτέ άλλοτε στην ιστορία το άτομο δεν ήταν τόσο ελεύθερο. Αλλά, στην ίδια διαδικασία, τα υποκείμενα πρέπει να κατασκευάσουν τη ζωή τους ως ένα είδος πρωτότυπου έργου, χωρίς τη στήριξη εκείνων των σταθερών αναφορών που κάποτε τα προστάτευαν από την αγωνία. Ποτέ στην ιστορία το άτομο δεν ήταν τόσο ελεύθερο, αλλά [και] ποτέ το υποκείμενο δεν εγκαταλείφθηκε τόσο πολύ: αυτό είναι αναμφίβολα ένα από τα μείζονα ζητήματα που πρέπει να αντιμετωπίσει η σύγχρονη παιδαγωγική. Η κατάσταση είναι ακόμη πιο τεταμένη επειδή η «βαρβαρότητα» προσφέρει μια απάντηση σε αυτά τα εγκαταλελειμμένα υποκείμενα: τις πιο αρχαϊκές, και συχνά φανατικές, μορφές θρησκείας και τον αντιδραστικό λόγο (με την πραγματική έννοια της λέξης), ενάντια στην «ιδεολογία του φύλου» και υπέρ της παραδοσιακής οικογένειας και της ποινικοποίησης των αμβλώσεων.

Η νομιμοποίηση της επιθυμίας θα πρέπει επίσης να λάβει τη σύγχρονη μορφή της διαλεκτικής μεταξύ της επιθυμίας και της νόρμας: το ζήτημα του ορίου. Σήμερα, δεν είναι πλέον δυνατό να καταναλώνουμε την ποσότητα ενέργειας, νερού και ζωικού

κρέατος που καταναλώνουν οι κάτοικοι των πλουσιότερων χωρών - και θα είναι ακόμη λιγότερο δυνατό με τα δύο δισεκατομμύρια επιπλέον κατοίκους που αναμένονται σε πενήντα χρόνια και με την οικονομική ανάδυση νέων χωρών. Επομένως, είτε οι ισχυρότεροι (θα) επιβάλλουν, με τη βία και πιθανώς με τον πόλεμο, την ανισότητα της κατανάλωσης, είτε (θα) οικοδομήσουν και (θα) διαδώσουν μια ηθική των ορίων.

Η ανάλυση αυτή καθιστά επίσης σαφές ότι κανείς δεν πρόκειται να καθίσει μπροστά στον υπολογιστή του να γράψει, μόνος του, «τη σύγχρονη παιδαγωγική που χρειαζόμαστε». Αναστοχασμός και δράση είναι απαραίτητες, αλλά αποτελούν μόνο τη μία (σημαντική) πλευρά ενός πιο σύνθετου αγώνα για να αντιμετωπίσουμε τις σύγχρονες προκλήσεις και να οικοδομήσουμε έναν άλλο δυνατό κόσμο.

Σε αυτό το έργο για μια σύγχρονη παιδαγωγική, τα σημερινά παιδαγωγικά κινήματα έχουν ένα θεμελιώδες πλεονέκτημα: βασίζονται όλα σε μια ριζική εμπιστοσύνη στον άνθρωπο και στην «εκπαιδευσιμότητά» του. Αλλά, αυτή η εμπιστοσύνη είτε διατυπώνεται είτε υποστηρίζεται με όρους «ανθρώπινης φύσης» - κληρονομημένη από το νέο εκπαιδευτικό κίνημα των αρχών του αιώνα. Αυτό είναι ένα πρόβλημα.

Οι κλασικές, «παραδοσιακές» ή «νέες» παιδαγωγικές βασίζονταν σε μια ορισμένη αναπαράσταση του ανθρώπου, μια ανθρωπολογική φιγούρα. Σήμερα, αντίθετα, οι λόγοι για την εκπαίδευση μιλούν για μια καλή δουλειά αργότερα, για την κατάταξη PISA, για το ανθρώπινο κεφάλαιο κ.λπ. ενώ βασιλεύει μια μεγάλη ανθρωπολογική σιωπή. Για να σκεφτούμε τη σύγχρονη παιδαγωγική, χρειαζόμαστε μια νέα ανθρωπολογική βάση - και μάλιστα, πιστεύω, μια θεμελιώδη ανθρωπολογική ουτοπία.

Για να το κάνουμε αυτό, πρέπει να απελευθερωθούμε από την ιδέα της ανθρώπινης φύσης. Αυτή η ιδέα έχει ιστορικά χρησιμοποιηθεί για να δικαιολογήσει και να νομιμοποιήσει την ανισότητα και τις διακρίσεις. Αυτό είναι εμφανές στην παραδοσιακή παιδαγωγική - ο Αριστοτέλης, για παράδειγμα, θεωρεί ότι «το αρσενικό είναι από τη φύση του ανώτερο και το θηλυκό κατώτερο, και το πρώτο είναι το κυρίαρχο στοιχείο και το δεύτερο το υποδεέστερο» (Πολιτικά, 1254b). Η αναφορά στη φύση στους κλασικούς της νέας εκπαίδευσης παράγει, κατ' αρχήν, αποτελέσματα απελευθερωτικά. Αλλά χρησιμεύει επίσης στη νομιμοποίηση της ανισότητας και των διακρίσεων. Για παράδειγμα, ο Claparède, αφού εξηγεί ότι τα πιο ανεπτυγμένα είδη έχουν μεγαλύτερη περίοδο παιδικής ηλικίας, γράφει: «Έτσι, τα κορίτσια, τα οποία, όπως είδαμε, φτάνουν στην ηλικία της ωριμότητας πιο γρήγορα από τα αγόρια,

πληρώνουν αυτή την προχειρότητα με χαμηλότερο βαθμό διανοητικής ανάπτυξης» (1964, σ. 167). Η γυναίκα, από την άλλη πλευρά, «έχει μια συναισθηματική ζωή πιο ανεπτυγμένη από τον αρσενικό σύντροφό της». Είναι «ο σιδερένιος νόμος της φύσης που διέπει το πεπρωμένο του είδους» (ό.π.). Παρομοίως, διαβάζοντας τον Ferrière, ιδρυτή της Λίγκας για τη Νέα Εκπαίδευση, μερικές φορές τρομάζει κανείς: το παιδί πρέπει να είναι ένας «καλός άγριος», αλλά ο σημερινός άγριος «είναι πολύ πιθανόν, αν όχι εκφυλισμένος, τουλάχιστον καρπός ενός κλαδιού που κατέβηκε από το δέντρο της ζωής στην υδρόγειο» (1969, σ. 45). Οι σύγχρονοι λόγοι δεν έχουν αλλάξει πολύ: οι γυναίκες δεν είναι από τη φύση τους διανοούμενες αλλά ευαίσθητες, οι εργάτες έχουν υψηλότερη χειρωνακτική από ότι διανοητική νοημοσύνη, οι μαύροι..., οι μουσουλμάνοι..., οι λευκοί..., οι Βραζιλιάνοι..., οι Γάλλοι....Πρέπει να είμαστε επιφυλακτικοί απέναντι σε κάθε λόγο που επικαλείται τη φύση, κι ακόμη περισσότερο απέναντι σε λόγο που έχει ως επιχείρημά του, την «ανθρώπινη φύση».

Για να σκεφτούμε μια σύγχρονη παιδαγωγική, πρέπει επίσης να απελευθερωθούμε από μια έμμεση αναπαράσταση που προπαγανδίζουν οι σύγχρονοι μοντερνιστικοί λόγοι: ο άνθρωπος είναι ένα σημείο τομής μεταξύ δύο δικτύων, νευρωνικών και δικτυακών.

Η λεγόμενη νευρο-εκπαίδευση υποβιβάζει τον άνθρωπο σε ένα σύνολο συναπτικών συνδέσεων, σε λόγους που ισχυρίζονται ότι βασίζονται στη νευροεπιστήμη, αλλά στην πραγματικότητα υπερβαίνουν κατά πολύ την επιστημονική γνώση. Η νευρο-επιστήμη στοχεύει στη βελτιστοποίηση των διαδικασιών απομνημόνευσης και μάθησης, η οποία, όσο θεμιτή και ενδιαφέρουσα και αν είναι, καλύπτει μόνο ένα μέρος των λειτουργιών της εκπαίδευσης. Επιπλέον, ως επιστήμη, μοντελοποιεί καταστάσεις εξαλείφοντας τις επιδράσεις του [κοινωνικού] πλαισίου. Οι Λόγοι που εισάγουν παντού τη λέξη "νευρο", για να δημιουργήσουν ένα αποτέλεσμα επιστημονικότητας, και επικαλούνται επιστημονικές έρευνες που στην πραγματικότητα δεν αποδεικνύουν τις παιδαγωγικές συστάσεις που ισχυρίζονται ότι υποστηρίζουν, δεν είναι επιστήμη αλλά αυτό που θα μπορούσε να ονομαστεί, κάπως ειρωνικά, νευρο-τσαρλατανισμός.

Επιπλέον, οι σύγχρονοι εκσυγχρονιστικοί λόγοι υποστηρίζουν ότι το ζήτημα της εκπαίδευσης σήμερα είναι, πάνω απ' όλα, αυτό της κυβερνο-κουλτούρας και της παιδαγωγικής χρήσης των ψηφιακών τεχνολογιών. Είναι αλήθεια ότι βιώνουμε ένα μετασχηματισμό των συστημάτων επικοινωνίας και πληροφόρησης, ο οποίος αναμφίβολα θα έχει συνέπειες τόσο σημαντικές όσο εκείνες που επέφερε ο Τύπος του

Γουτεμβέργιου και οι οποίες θα είναι εξαιρετικά σημαντικές για τη σύγχρονη παιδαγωγική. Όμως σήμερα μας προσφέρεται μια «επική» ιστορία της κυβερνο-κουλτούρας ως καθολικής λύσης, σαν να είχε υποστηριχθεί, την εποχή του Γουτεμβέργιου, ότι, εφόσον όλοι θα διάβαζαν Αριστοτέλη, ο άνθρωπος θα άλλαζε. Ο Pierre Lévy, στο σπουδαίο κείμενό του *Cyberculture*, ανακοίνωσε μια νέα μορφή ανθρώπινης αυτοπαρουσίας. Η ελπίδα είναι ευγενής, αλλά η σημερινή πραγματικότητα είναι επίσης ο Ντόναλντ Τραμπ και τα twitts του, τα fakeneews, το κυβερνο-μίσος και η παρενόχληση, με άλλα λόγια μια κατάσταση στην οποία όλοι φωνάζουν και προσπαθούν να επιβάλουν την ανεξέλεγκτη επιθυμία τους στον άλλο. Οι ψηφιακές τεχνολογίες δεν θα αποτελέσουν τη βάση μιας σύγχρονης παιδαγωγικής, επειδή οι ίδιες έχουν επείγουσα ανάγκη ρύθμισης της επιθυμίας και του προτύπου τους.

Τέλος, είναι ενδιαφέρον να αναλύσουμε τα κριτήρια που χρησιμοποιούνται από την PISA, τη σημαντικότερη διεθνή έρευνα για τους νέους 15 ετών, για την αξιολόγηση της ποιότητας της εκπαίδευσης: κατανόηση γραπτού λόγου, μαθηματικά, φυσικές επιστήμες. Λογοτεχνία, ιστορία, φιλοσοφία, κοινωνιολογία, τέχνες, φυσική αγωγή κλπ, όλα αυτά τα θέματα, τα οποία ασχολούνται θεμελιωδώς με το νόημα της ζωής, αγνοούνται στην αξιολόγηση της ποιότητας της εκπαίδευσης - όπως και η οικολογική συνείδηση, ο αντιρατσισμός, ο αντισεξισμός, το ποσοστό αυτοκτονιών των νέων και πολλά άλλα πράγματα που θα είχαν σημασία αν η αξιολόγηση αφορούσε την εκπαίδευση και όχι, όπως συμβαίνει, θέματα που υποτίθεται ότι είναι κερδοφόρα στον διεθνή οικονομικό ανταγωνισμό.

Το ανθρώπινο ον περιορίζεται έτσι σε ένα δίκτυο νευρώνων που πρέπει να αρθρώνεται αποτελεσματικά στα ψηφιακά δίκτυα. Το ζήτημα του νοήματος (της ζωής, του άλλου, του κόσμου, κλπ.) απομακρύνεται προς όφελος μιας λογικής της επίδοσης και του γενικευμένου ανταγωνισμού. Επομένως, δεν αποτελεί έκπληξη το γεγονός ότι ο υπερ- και ο μετα-ανθρωπισμός αναγγέλλουν ότι η εποχή του *Sapiens* έχει τελειώσει και ότι έχει έρθει η εποχή των νέων βιοτεχνολογικών ειδών, των cyborgs και των ρομπότ. Αν, πράγματι, ο *Sapiens* είναι μόνο ένα δίκτυο νευρώνων που προσπαθεί να συνδεθεί σε ψηφιακά δίκτυα, μπορούμε να βελτιωθούμε από πλευράς τεχνικής. Στην πραγματικότητα, αυτοί οι σύγχρονοι λόγοι αρνούνται την ανθρωπιά του ανθρώπου - έτσι ώστε, κάτω από το μοντερνιστικό τους προσωπείο, να είναι, στην πραγματικότητα, βάρβαροι λόγοι.

Αυτοί οι λόγοι ταιριάζουν πολύ καλά στη νεοφιλελεύθερη κοινωνία, επειδή η λογική της επίδοσης και του γενικευμένου ανταγωνισμού είναι στην πραγματικότητα

αυτός του φιλελευθερισμού. Αλλά σε μια τέτοια λογική, το μόνο κοινό σημείο των ανθρώπων είναι ακριβώς αυτό που τους διαιρεί: ο καθένας επιδιώκει το δικό του συμφέρον. Επομένως, μια παιδαγωγική είναι αδύνατη· μόνο μια νευρωνική-ψηφιακή διδακτική της βέλτιστης επίδοσης είναι δυνατή. «Σπουδάστε για να έχετε μια καλή δουλειά αργότερα»...

Μπορεί κανείς, αν θέλει, να ακολουθήσει αυτή τη λογική, ελπίζοντας ότι τα παιδιά και τα εγγόνια του θα είναι μεταξύ των νικητών και ότι οι νέες τεχνολογίες θα επιτρέψουν να αποφευχθεί η οικολογική καταστροφή που διαφαίνεται. Μπορεί επίσης να την απορρίψει, όπως εγώ, αλλά τότε βρίσκεται αντιμέτωπος με ένα τρομερό ερώτημα: τι είναι ο άνθρωπος; Πράγματι, αυτό που αρνούνται οι λόγοι που ανάγουν τον άνθρωπο σε ένα νευρωνικό-ψηφιακό δίκτυο είναι η ανθρωπιά μέσα στον άνθρωπο. Αν απορρίψουμε τόσο τους κλασικούς λόγους για την ανθρώπινη φύση όσο και τη μοντερνιστική αναγωγή, πρέπει να ανοίξουμε εκ νέου το ανθρωπολογικό ερώτημα: ποια είναι η ανθρωπιά στον άνθρωπο;

Έψαξα να βρω μια επιστημονική απάντηση στην παλαιοανθρωπολογία και τα ξαδέλφια της, την πρωτεοντολογία και τη γενετική, και κατέληξα σε ένα συμπέρασμα: ο άνθρωπος δεν είναι μια ιδέα, ούτε μια φύση, ούτε μια ουσία, ο άνθρωπος είναι μια περιπέτεια. Θα παρουσιάσω εδώ μερικές ιδέες, που αναπτύχθηκαν εκτενώς στο *Éducation ou Barbarie*.

Ο άνθρωπος είναι μια περιπέτεια, η οποία ξεκίνησε πριν από επτά εκατομμύρια χρόνια, όταν σταδιακά διαχωρίστηκαν, από έναν κοινό πρόγονο, εκείνοι που θα γίνονταν άνθρωποι και εκείνοι που θα γίνονταν χιμπαντζήδες και, αργότερα, μπονομπό. Αυτή η περιπέτεια έλαβε χώρα σε διάφορα ανθρώπινα είδη, τα οποία μερικές φορές συνυπήρχαν για δεκάδες χιλιάδες χρόνια, για παράδειγμα, πριν από περίπου 50.000 χρόνια, η Γη φιλοξένησε τους *Sapiens*, τους *Neάντερταλ*, τους *Denisova* και άλλα ανθρώπινα είδη στην Αφρική και τη σημερινή Ινδονησία. Αυτά τα διαφορετικά είδη συναντήθηκαν, όπως αποδεικνύεται από τις πολιτιστικές και ακόμη και γενετικές ανταλλαγές: οι Ευρωπαίοι και οι απόγονοί τους έχουν κάποια γονίδια *Neάντερταλ* και οι πληθυσμοί στην Ωκεανία έχουν κάποια γονίδια *Ντενίσοβα*.

Πολλά ανθρώπινα είδη έχουν εξαφανιστεί και σήμερα υπάρχει μόνο ένα το δικό μας, *Sapiens*. Ο άνθρωπος δεν είναι, επομένως, η ενσάρκωση μιας διαχρονικής ουσίας ή μιας «ανθρώπινης φύσης», αλλά προέκυψε, με διάφορες μορφές, κατά τη διάρκεια μιας μακράς περιπέτειας. Αυτό το ον που παρήχθη από την εξέλιξη είναι κατά βάση βιοπολιτισμικό, χωρίς να είναι δυνατόν να διαχωριστεί τι είναι βιολογικό και τι είναι

πολιτισμικό σε αυτό. Για παράδειγμα, ο έλεγχος της φωτιάς, ένα πολιτισμικό φαινόμενο, κατέστησε δυνατό το μαγείρεμα της τροφής και συνεπώς την καλύτερη πέψη της, γεγονός που απελευθέρωσε μέρος της ενέργειας που επενδύονταν στο πεπτικό σύστημα, η οποία στη συνέχεια διατέθηκε για την ανάπτυξη του εγκεφάλου, με τα πολιτισμικά αποτελέσματα που ακολούθησαν. Το φαινόμενο του δευτερογενούς αλτρουισμού είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον. Όταν οι άνθρωποι έγιναν δίποδοι, η λεκάνη τους συρρικνώθηκε, με αποτέλεσμα ο τοκετός να γίνει πολύ δύσκολος, ιδίως καθώς ο όγκος του ανθρώπινου εγκεφάλου αυξήθηκε. Επιβίωσαν οι γυναίκες με μεγαλύτερη λεκάνη, που αποτελεί ακόμη και σήμερα βιολογική διαφορά μεταξύ των δύο φύλων, και, κυρίως, για τα παιδιά που γεννιούνται πρόωρα: σε σύγκριση με άλλα πρωτεύοντα θηλαστικά, η ανθρώπινη εγκυμοσύνη θα έπρεπε να διαρκεί 18 έως 20 μήνες και όχι 9 μήνες. Με άλλα λόγια: τα ανθρώπινα παιδιά γεννιούνται πριν ολοκληρωθούν, με έναν εγκέφαλο που είναι ακόμη σχετικά αδόμητος, και θα συνεχίσουν να δομούν τον εγκέφαλό τους σε μια κοινωνική μήτρα για περίπου δεκαοκτώ μήνες.

Αυτό το παράδειγμα μας υπενθυμίζει επίσης ότι η ανθρώπινη περιπέτεια είναι και αυτή των γυναικών και όχι μόνο του άνδρα - όπως οδηγούνται να πιστεύουν οι μαθητές από ένα σκίτσο της ανθρώπινης εξέλιξης όπου ένας πίθηκος σταδιακά ισιώνει και γίνεται αρσενικό. Εκτός από το φαινόμενο της δευτερογενούς υψομετρίας, είναι πιθανό ότι ο ρόλος του θηλυκού ήταν σημαντικός στον έλεγχο της φωτιάς (φροντίζει για την τροφή) και στη χρήση εργαλείων (στους χιμπατζήδες, τα πιο κοντινά μας ξαδέρφια, τα θηλυκά είναι αυτά που σπάνε τα καρύδια με πέτρες, μπροστά στα παιδιά τους).

Κατά τη διάρκεια αυτής της περιπέτειας επτά εκατομμυρίων ετών, οι άνθρωποι δημιουργήθηκαν μέσω δύο τρόπων: από τη μια, ένα γονίδιο, από την άλλη, ένας κόσμος.

Μπορεί κανείς να διαφωνήσει επί μακρόν για την «ουσία» του ανθρώπου και να αμφισβητήσει την έννοια, αλλά ένα πράγμα είναι αδιαμφισβήτητο: κανένα είδος δεν παρήγαγε το αντίστοιχο του ανθρώπινου κόσμου. Κατά τη διάρκεια της εξέλιξης, οι άνθρωποι έχτισαν κόσμους που είναι πολύ διαφορετικοί από το τροπικό δάσος όπου αναδύθηκε το ανθρώπινο είδος. Έτσι, ο ανθρώπινος κόσμος, στο σύνολό του, είναι η κατακάθιση σκέψεων, πράξεων, συναισθημάτων, επιτυχιών και αποτυχιών, θαυμάτων και φρικαλεοτήτων χιλιάδων γενεών που προηγήθηκαν. «Ο ανθρώπινος κόσμος είναι μια αντικειμενική σύνθεση του είδους» (Charlot, 2020, σ. 288). Αν θέλουμε να

καταλάβουμε τι είναι ο «Άνθρωπος», δεν πρέπει να εξετάσουμε μόνο το απομονωμένο άτομο, αλλά επίσης, και ίσως πάνω απ' όλα, να αναλύσουμε τον ανθρώπινο κόσμο.

Οι άνθρωποι έχουν επίσης ένα συγκεκριμένο γονίδιο - όπως συμβαίνει με κάθε είδος, διότι αυτό ακριβώς τους επιτρέπει να θεωρούνται ξεχωριστό είδος. Αυτό το ανθρώπινο γονίδιο, λογικά, είναι αυτό που επιτρέπει σε ένα είδος να προσαρμόζεται σε έναν κόσμο που έχει κατασκευάσει: του επιτρέπει να μαθαίνει. Με αυτόν τον τρόπο, οι δύο ανθρώπινες ιδιαιτερότητες - το γονίδιο και ο κόσμος - αρθρώνονται. Το μωρό γεννιέται ανθρωποποιημένο, δηλαδή μέλος του είδους *Sapiens*- θα είναι σε θέση να κάνει πράγματα που ένας χιμπατζής δεν θα μπορέσει ποτέ να κάνει -να μιλήσει, για παράδειγμα. Αλλά αν εγκαταλειφθεί εκτός του ανθρώπινου κόσμου, όπως στην περίπτωση των «άγριων παιδιών», δεν θα μιλήσει. Για να μιλήσει κανείς, δεν αρκεί να ανθρωποποιηθεί, πρέπει επίσης να εξανθρωπιστεί, δηλαδή να εισέλθει στον ανθρώπινο κόσμο που έχει κατασκευαστεί από τις προηγούμενες γενιές. Η διαδικασία που εξανθρωπίζει το ανθρωποποιημένο νεογέννητο είναι η εκπαίδευση. Η εκπαίδευση είναι επομένως ένα ανθρωπολογικό δικαίωμα: το γεγονός ότι γεννιέται κανείς στο είδος *Sapiens* δίνει το αναφαίρετο δικαίωμα να εισέλθει στον ανθρώπινο κόσμο, το οποίο είναι δυνατό μόνο μέσω της εκπαίδευσης.

Ο άνθρωπος είναι μια περιπέτεια. Έχει αυτή η περιπέτεια ακόμα μέλλον ή βρισκόμαστε στα πρόθυρα της εξαφάνισης του ανθρώπινου είδους; Ζούμε σε μια ευαίσθητη και αβέβαιη στιγμή αυτής της περιπέτειας και το ερώτημα, η πρόκληση, είναι να μάθουμε αν έχει μέλλον. Είμαστε σε θέση σήμερα να προτείνουμε στους νέους και να οικοδομήσουμε μαζί τους ένα σχέδιο για τον άνθρωπο του μέλλοντος, σε έναν κόσμο του μέλλοντος; Με άλλα λόγια, μια ανθρωπολογική ουτοπία, στη βάση μιας σύγχρονης παιδαγωγικής.

Για δύο λόγους, τα κινήματα που ισχυρίζονται ότι αποτελούν μέρος της νέας εκπαίδευσης μπορούν να συμβάλουν στην ανάπτυξη μιας νέας κοινωνίας. Πρόκειται για μια ισχυρή συμβολή σε αυτό που θα μπορούσε να είναι μια σύγχρονη νέα εκπαίδευση. Από τη μία, η νέα εκπαίδευση, στις διάφορες μορφές της, επιβεβαιώνει μια θεμελιώδη εμπιστοσύνη στο ανθρώπινο ον, η οποία είναι απαραίτητη για να τον θεωρήσουμε ως περιπέτεια και δημιουργό κόσμων. Από την άλλη πλευρά, η λογική της νέας εκπαίδευσης είναι αυτή της αλληλεγγύης και όχι του γενικευμένου ανταγωνισμού.

Η πρώτη πράξη ρήξης που πρέπει να πραγματοποιηθεί είναι η ριζική άρνηση των σημερινών μορφών αξιολόγησης, οι οποίες είναι το κλειδί για το εκπαιδευτικό σύστημα, διότι του επιβάλλουν τη λογική του γενικευμένου ανταγωνισμού.

Μια σύγχρονη παιδαγωγική πρέπει να επανεξετάσει ριζικά το περιεχόμενο που διδάσκεται, ενώ σήμερα μεταφέρεται από γενιά σε γενιά, με ένα είδος κληρονομικής ρουτίνας. Θα πρέπει πράγματι οι νέοι να διδάσκονται αυτά που διδάσκονται σήμερα; Τι είναι σημαντικό να τους διδάξουμε αυτή τη στιγμή της ανθρώπινης περιπέτειας; Σημαντικό, όχι απλώς χρήσιμο... Για να απαντήσουμε σε αυτά τα ερωτήματα, χρειαζόμαστε μια ανθρωπολογική ουτοπία, διότι ιστορικά, οι παιδαγωγικές κατασκευάστηκαν πάντα με αναφορά σε μια αναπαράσταση του ανθρώπου.

Επιπλέον, η παιδαγωγική θα είναι σύγχρονη μόνο αν αντιμετωπίζει τις τρέχουσες προκλήσεις: την κοινωνική ανισότητα, τις φυλετικές και έμφυλες διακρίσεις, το οικολογικό ζήτημα και, μαζί με αυτό, το ζήτημα του ορίου, τη βαρβαρότητα των κοινωνικών δικτύων, την ολίσθηση του κόσμου προς την εικονικότητα, τις σχέσεις μεταξύ των γενεών κ.λπ.

Φυσικά, θα πρέπει επίσης να επανεξεταστούν οι μέθοδοι διδασκαλίας. Να θυμόμαστε ότι δεν είναι μόνο θέμα παιδαγωγικής για τα μικρότερα παιδιά, αλλά και για τους εφήβους και τους νεαρούς ενήλικες. Και δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι πρέπει να σκεφτούμε μια παιδαγωγική για όλους, γονείς και εκπαιδευτικούς, και όχι μόνο για μια πεφωτισμένη ελίτ ακτιβιστών και ηρώων. Ζω σε μια χώρα, τη Βραζιλία, πολύ διαφορετική και πολύ άνιση. Γνωρίζω ότι, συχνά, σε πραγματικές συνθήκες διδασκαλίας, θα ήταν γελοίο να ζητάμε από τους εκπαιδευτικούς να εφαρμόζουν «εγκεκριμένες» μεθόδους νέας εκπαίδευσης. Ως εκ τούτου, διαδίδω αυτό που ονομάζω θεμελιώδη παιδαγωγική εξίσωση: «Μάθηση = Διανοητική δραστηριότητα + Νόημα + Διασκέδαση». Νομίζω ότι αυτή η εξίσωση έχει αξία για τους εκπαιδευτικούς που στρέφονται στη νέα εκπαίδευση, αλλά και για τους εκπαιδευτικούς που εργάζονται σε ακραίες καταστάσεις (λίγα υλικά, σχολείο χωρίς νερό, σχολείο όπου λαμβάνει κανείς υπολογιστές που δεν μπορούν να συνδεθούν στην πρίζα επειδή τα ηλεκτρικά καλώδια είναι γυμνά, σχολείο που υπόκειται στην απαγόρευση κυκλοφορίας που αποφασίζουν οι τοπικοί επικεφαλής της διακίνησης ναρκωτικών, κ.λπ.).

Η εκπαίδευση είναι ένας τρόπος αντιμετώπισης της αυξανόμενης βαρβαρότητας. Είναι απαραίτητη. Αλλά δεν είναι η μόνη. Πρέπει λοιπόν να συνδέσουμε τους αγώνες για μια σύγχρονη παιδαγωγική με άλλους πολιτιστικούς, κοινωνικούς και πολιτικούς αγώνες. Αυτό που έχουν κοινό είναι η επιθυμία τους για έναν άλλο άνθρωπο, σε έναν άλλο κόσμο - μια ανθρωπολογική ουτοπία.

Βιβλιογραφικές Αναφορές

Aristote (1970). *La Politique*. Paris: Vrin.

Charlot, B. (2020). *Éducation ou barbarie*. Paris: Economica-Anthropos.

Claparède, É. (1964). *Psychologie de l'enfant et pédagogie expérimentale*. Tome I. Le développement mental. Paris: Delachaux et Niestlé.

Ferrière, A. (1969). *L'école active*. Paris : Delachaux et Niestlé. Lévy, P. (1997). *Cyberculture*. Paris : Odile Jacob.

Montessori, M. (1968). *L'enfant*. Paris : Gonthier.

BERNARD CHARLOT

 <https://orcid.org/0000-0001-8725-4238>

Διδάκτωρ του Κράτους στις Ανθρωπιστικές και Κοινωνικές Επιστήμες. Ομότιμος καθηγητής Επιστημών της Εκπαίδευσης στο Πανεπιστήμιο Paris 8 (Γαλλία). Επισκέπτης καθηγητής στο Ομοσπονδιακό Πανεπιστήμιο του Sergipe (Βραζιλία).